

מכתלי בית הדין

תשובות אקטואליות
בענייני חושן משפט
על הפרשה

גיליון שכ"ז, פר' וישב תשפ"ו

משולחנו של הגאון
רבי מנחם מנדל
פומרנץ שליט"א
ריש מתיבתא 'עוז והדר'

חרם בכתב בפרשת השותפים

אם חרם מן התורה

בשו"ת אבקת רוכל (סימן קעט) ביאר כי מאחר שמצינו שאחי יוסף הטילו חרם במכירתו ושתפו בו את הקדוש ברוך הוא, הרי לנו שהחרם היה נוהג אף קודם מתן תורה. נמצא שהוא מכלל שבועה, שהרי גם שבועה מצינו שנהגה כבר קודם מתן תורה, כמו שנאמר (בראשית כד ג) 'ואשביעך'. ואם החרם מכלל השבועה בוודאי מדין תורה הוא, ולא יעלה על הדעת להקל בו בספק וכדין ספק דרבנן להקל. ועוד הביא מה שכתב הרמב"ן (משפטי החרם) שעיקר דין חרם הוא מן התורה, שנאמר (ויקרא כז כח) 'כל חרם אשר יחרם', ואם כן מי הוא זה ואיזהו שיקל בספק חרם.

חרם חל גם בעל כרחו של אדם, ואפילו עומד וצווח כנגדו, החרם חל עליו. אף אם לא היה נוכח, וכשנודע לו לאחר זמן שביט דין הטילו חרם על דבר מסוים, גם אז החרם שורה עליו. ואם כן, ודאי שאין נפקותא אם לא ביטא בשפתיו את קבלתו, כיון שהחרם חל גם בלי רצונו

הרשב"א (חלק א סימן תקצא) נשאל (שם סימן תקצ) אודות קהל שתקנו שלא ימכור אדם יין יותר ממחיר קצוב, והעובר יתחייב בקנס חמישים זהובים ויהא בחרם. גם מי ששותה מאותו יין ייחשב כעובר על החרם. לאחר זמן מכר אחד ביין בסכום שנחלקו עליו הדעות אם הוא עולה על השיעור שנקבע. עלתה השאלה אם מותר לשתות מן היין, מאחר שמדובר בספק חרם. פסק הרשב"א כי זהו ספק דאורייתא, שהרי החרם הוא דבר תורה, והעובר עליו הרי הוא עובר גם על שבועה וגם על קללה, ואין להקל עד שתתברר ההיתר כדין כל ספק דאורייתא לחומרא.

אמנם בנודע ביהודה (מהדורא תניינא יו"ד סימן קמו) כתב כי הגם שהוכיח (מהדורא קמא אבה"ע סימן עז) משו"ת הר"ן (סימן לה) שחרם

כבר במדרש מצינו שורש ענין החרם במעשה מכירת יוסף. יעקב אבינו, לאחר שראה את כתונת בנו, אמר (בראשית לז לג) 'חיה רעה אכלתהו, טרף טורף יוסף'. רש"י שם פירש, כי הקדוש ברוך הוא לא גילה לו שיוסף חי, משום שהאחים החרימו וקללו כל מי שיגלה, ושיתפו את הקדוש ברוך הוא עמהם בחרם זה.

במדרש פרקי דרבי אליעזר (פרק לה, מדרש תנחומא וישב ב) מוסיף כי לאחר שמצאו אחי יוסף את יוסף בחיים, התיירו את החרם. רק אז שמע יעקב שיוסף חי, ועל כך נאמר (בראשית מה כז) 'ותחי רוח יעקב אביהם'. המדרש שואל: וכי מתה היתה רוחו. אלא שנחלשה מכח החרם ושבה אליו רוח הקודש שנסתלקה ממנו.

עוד מובא במדרש (שם)

רבי עקיבא אומר שהחרם היא השבועה והשבועה היא החרם. החרם, ראהי לכך מצאנו בפילגש בגבעה שהחרימו בני ישראל, ואחר כך כתבו (שופטים כא ה) 'שאמרו ש'השבועה הגדולה היתה' מי שלא עלה למצפה. והלא חרם היה שם ולא שבועה. אלא ללמדנו שהחרם כשבועה והשבועה כחרם. ועוד מצאנו כן, במלך שאול שהחרימ למי שיאכל ביום המלחמה עם פלשתים (שמואל א' יד כד),

אולם יהונתן בנו לא ידע מהחרם ואכל מעט במקלו מיערת הדבש, וביקש שאול להרגו על שעבר על החרם, ולשון הפסוק לגבי יהונתן (שם פסוק כז) 'ויונתן לא שמע בהשבע אביו', הרי מפורש שהחרם הוא שבועה. [וראה שם שמוציאים אנו ביהושע שהחרימ את יריחו, ונשרף עכן על שפשט ידו בחרם ולקח את האדרת ואת לשון הזהב שהיה באותם תרפים של יריחו ושם טומאה חקוק עליו, והלך והטמינם בתוך אהלו. בשל מעשה זה נפלו מישראל שלשים ושישה איש וקרע יהושע את בגדיו. הקב"ה אמר ליהושע (יהושע ז יא) 'חטא ישראל וגם עברו את ברית אשר צויתי אותם וגם לקחו מן החרם וגם גנבו וגם כחשו וגם שמו בכליהם'. חמש פעמים נאמר בכתוב 'גם', ללמדנו שכל העובר על החרם כעובר על חמישה חומשי תורה].

שני סוחרים יהודים, אברהם גרוסמן ויהושע פרידבראך, הקימו יחד בית מסחר המתמחה ביבוא בדי משי יקרים מווינה ובמכירתם לחייטי העיר ולסוחרים הבגדים המקומיים. העסק שגשג במשך שנים רבות, עד שהתגלעה ביניהם מחלוקת חריפה.

אברהם גרוסמן תבע את שותפו יהושע פרידבראך לבית הדין הרבני בעירם, בעקבות ויכוח ממוני קשה בנוגע לחלוקת הרווחים מעסקת משי גדולה שנעשתה עם סוחר מפראג.

אברהם טען בפני בית הדין שיהושע מסתיר בביתו מסמכים חשובים - חשבונות מפורטים, חווי קנייה מקוריים וכתבי התכתבות עם הסוחר הפראגי - המוכיחים כי הוא, אברהם, זכאי לחלק גדול יותר ברווחים ממה שקיבל. יהושע כחש לטענות אלו וסירב להביא את המסמכים הנדרשים בפני בית הדין.

לאחר כירור מעמיק של הטענות, בית הדין הטיל חרם על יהושע עד שיביא את המסמכים הנדרשים. אולם, במקום להכריז על החרם בעל פה במעמד פומבי, כתבו הדיינים את פסק הדין והחרם על גבי מסמך וחתמו עליו.

כעת מבקש הנתבע לברר: האם החרם שהטילו עליו הדיינים חל, הואיל ובית הדין לא הוציא את החרם מפיו במעמד פומבי אלא הסתפק בכתובתו בלבד על גבי כתב?

תשובה:

כאשר אדם טוען כי לאנשים אחרים יש ראייה לטובתו, אף על פי שאינו יודע מי מחזיק בה, על בית הדין להטיל חרם על כל מי שיודע לזכות את הטוען, בין בעדים ובין בראיות, שעליו להודיע זאת לבית הדין, ואף אם היריב יודע על אותה ראייה, גם הוא מחויב להעיד (חושן משפט סימן טז סעיף ג).

גדר החרם

הרמב"ן (משפטי החרם) מגדיר את מהות החרם שיש בכח ב"ד או ציבור לקבוע איסור חדש, ולקבוע שהעובר על האיסור יעמוד בנידוי חמור, ושהחרם כדין שבועה. לדבריו, איסור לעבור על החרם, והעובר עליו נחשב כעובר על השבועה. יתר על כן, העובר על החרם נפסל לשבועה ולעדות, ובתנאי שיש עדים המעידים שהעובר על החרם ידע שהטילו אותו.

שאינן כאן הפסד ממוני. אך לעצם העניין קבע כי גזירה בכתב, תוקפה קיים (ראה בנידון זה הרחבה 'מכתלי בית הדין' חלק ד סימן מט).

הנודע ביהודה (מהדורה קמא יורה דעה סימן 10), דן אם שבועה מועילה בכתב, והשאלה היא כגון במי שאינו יכול לדבר בפיו. בתוך דבריו חידש, שכל הדין נאמר רק בשבועה, שנאמר בה (ויקרא ה ד) 'לבטא בשפתיים', אבל חרם, שלא כתוב לגביו בתורה, ודאי מועיל אף בכתב.

הבדל בין שבועה לחרם

וביאר הנודע ביהודה את יסוד החילוק: שבועה נדרר אינם חלים אלא מפי עצמו או בעניית אמן על דברי אחרים. אם השביעוהו ולא ענה אמן, אין שבועתו חלה, אף אם השביעוהו בית דין הגדול. יוצאת מן הכלל היא שבועת העדות, שאף בלא עניית אמן היא חלה (רמב"ם שבועות פרק ט הלכה א), מפני שבכתוב נאמר רק 'ושמעו קול אלה' (ויקרא ה א). אולם גם שם נדרש לכל הפחות שלא ימחה על השבועה, שאם ימחה, הוא פטור.

אבל חרם חל גם בעל כרחו של אדם, ואפילו עומד וצווח כנגדו, החרם חל עליו. אף אם לא היה נוכח, וכשנודע לו לאחר זמן שבית דין הטילו חרם על דבר מסוים, גם אז החרם שורה עליו. ואם כן, ודאי שאין נפקותא אם לא ביטא בשפתיו את קבלתו, כיון שהחרם חל גם בלי רצונו. לכן, אם חרם חל גם על אדם אחר שלא היה במקום, וודאי שהוא יכול לחול גם בכתב, מבלי שהוצא בפיו של המחריים.

מכל האמור עולה שלדעת רבים מן הפוסקים חרם חל גם כאשר הוטל בכתב בלבד. על כן בנידון שלפנינו ראוי מאד להיזהר שלא לעבור על החרם שנעשה אף שלא נאמר בפיו.

חומרת החרם

ענין החרם חמור הוא עד מאד. בחידושי הר"ם (חושן משפט סימן עה אות א) הביא דברי הש"ך (סק"א) שצ"ע את דברי הגמרא (שבועות ל), שאמרו: מי שהיה נושה בחבירו מנה, אסור לו לתובעו מאתיים כדי שידעה במנה ויתחייב שבועה, כי נאמר (שמות כג ז) 'מדבר שקר תרחק'. וביאר החידושי הר"ם כי בשולחן ערוך לא הזכיר דין זה, מאחר שקיימא לן (סימן פז סעיף כב) שכל הנשבע רשאי להחרים את מי שמשביעו חנם. נמצא כי גם אם יעבור על 'מדבר שקר תרחק', הרי החרם ממילא יחול עליו, וחרם זה חמור יותר מן האיסור שבתורה של 'מדבר שקר תרחק'. ורק בזמן הגמרא שלא התרימו על כך, נדרשו ללמוד מהפסוק של מדבר שקר תרחק.

מכאן נלמד, כי חומרת החרם גדולה עד מאד, עד שהוא נחשב חמור יותר מאיסור תורה של 'מדבר שקר תרחק', ועל כן יש לזהר בו ביותר.

מכח החרם. הללו טענו כי לא קיבלו על עצמם את החרם.

השיב הריב"ש כי הרשות נתונה לכל בני העיר או לרוב בני העיר במעמד טובי העיר לתקן תקנות ולעשות גדרים ביניהם, וכשם שבית דין של ישראל רשאים להחרים ולנדות, כמו שכתוב בנחמיה (יג כה) 'ואקללם ואכה מהם אנשים וגו' ואשביעם באלוקים', כך גם אנשי העיר רשאים להטיל חרם ולקבוע תקנות, וכל בני העיר חייבים לנהוג בהם. ואף מי שלא היה שותף בהסכמה, חייב לנהוג בה כאשר תיוודע לו, שכן החרם חל בעל כרחו של הנידון. ראה לכך מצינו בראובן ששמע על החרם שהטילו אחיו במכירת יוסף, ואף שלא היה נוכח באותה שעה, מכל מקום נהג בו. וכן מצאנו ביהונתן שלא היה בשעה שהחרימו שלא לאכול ביום המלחמה, ואף על פי כן היה מחויב לחרם. ואפילו דורות הבאים מחויבים לחרם, וכמו שמצאנו בחרם של יהושע בן נון שלא לבנות את העיר יריחו, ולפי שהחרם נעשה מתחילה לכל הדורות.

ומצאנו עוד בכל-בו (סימן קמח) כי ארבעה דברים מיוחדים בחרם, מה שאין כן בנדרים ושבועות: האחד, שאינו צריך להיאמר בפיו. השני, שהוא חל אף בעל כרחו ושלא בפניו. השלישי, שהעובר עליו פורש מן הציבור כדיני נידוי. הרביעי, שלפעמים מתחייב עליו מיתה. הרי שהחרם חל אף שלא בהסכמת מקבל החרם, ודבריו הם ממה שכתב הרמב"ן (משפט החרם), והוסיף לבאר שאף על פי ששבועה אינה חלה על אדם בעל כרחו, מכל מקום בית דין שהטילו חרם, החרם חל עליו, ואסור לו לעבור על הגזירה, כמי שנשבע מפי עצמו.

חרם בכתב

עתה נבוא לברר הדין בשאלה הנזכרת, כאשר החרם נכתב על גבי קלף או נייר אך לא הוצא בפיו על ידי בית הדין, האם חל חרם זה, או שמא כיון שלא נמסר בדיבור אין לו תוקף.

בש"ת תפארת צבי (יורה דעה סימן סב) הביא דברי ידו המהר"ם בנעט, שנשאל על גזירת בית דין שאסרו בחרם להדפיס ש"ס נוסף אחר שכבר הודפס בידי מדפיס אחר. וכתב המהר"ם בנעט כי יש מקום לומר, מאחר שהחרם הוטל בכתב בלבד ולא נאמר בפיו, הוא אינו חל.

והשיבו בעל תפארת צבי כי אין הדבר כן. שהרי אין דין חרם כדין שבועה, אלא חרם דינו כגזירה, וגזירה שגוזרים גדולי הדור, אף אם נכתבה בלבד, הרי היא חלה. אמנם כתב לדון שאם כבר מכר המדפיס הראשון את כל ספריו שוב אין בידו לעכב הדפסת אחרים, מפני

הוא דאורייתא, בדעת הרמב"ן (משפטי החרם) נראה שהאיסור רק כדברי קבלה, וכתב לחדש ספק בדברי קבלה להקל שאינו כספק בדברי תורה [ודלא כבית יוסף (י"ד סימן רצד) והש"ך (שם ס"ק יט)]. וכבר כתב כן בשו"ת מהר"ם פדוואה (סימן עא) שכשם שנידוי רק מדברי קבלה כך גם חרם. אמנם בשיירי כנסת הגדולה (י"ד בית יוסף סימן שלד ס"ק טו) קיבץ כעמיר גורן דעת כל האחרונים שספק חרם לחומרא, וכתב שדעת מהר"ם פדוואה היא דעת יחיד ויש לדחות את ראייתו, וכל הפוסקים לא חשו לדבריו.

הרא"ש השיב כי דין התרת חרם שונה מדין התרת נדר ושבועה. נדר ושבועה אין אדם יכול להפר לעצמו, אלא על ידי חכם, כמבואר בגמרא (חגיגה י). אבל חרם שהטילו קהל, הרי הם מתירים אותו לעצמם בכל עת, אף בלא פתח וחרטה ובלא חכם מומחה או שלשה הדיוטות

כח בית דין וציבור להטיל חרם

בתשובות הרא"ש (כלל ה סימן ד) נדונה פרשת קהל שעשו תקנה בחרם, שלא ימכרו את מקומם בבית הכנסת לשום אדם מחמת חוב - בין משום מס ובין משום חיוב אחר - אלא ברצון בעל המקום. לאחר מכן אירע מעשה שהישמעאלים העלילו על בית הכנסת, והקהל התפשרו עמהם בארבע מאות זהובים. נקבעו בוררים להטיל את הסכום על בני העיר, ותקנו שכל מי שלא יפרע את חלקו כפי שיטילו עליו, ימכר מקומו בבית הכנסת. ואכן נמכרו מקומות, ובעליהם באו לערער מכות החרם הראשון, בטענה כי החרם האחרון בטל מעיקרו, שהרי לא נעשתה חרטה ולא הותר החרם הראשון על ידי חכם.

הרא"ש השיב כי דין התרת חרם שונה מדין התרת נדר ושבועה. נדר ושבועה אין אדם יכול להפר לעצמו, אלא על ידי חכם, כמבואר בגמרא (חגיגה י). אבל חרם שהטילו קהל, הרי הם מתירים אותו לעצמם בכל עת, אף בלא פתח וחרטה ובלא חכם מומחה או שלשה הדיוטות. וכן מבואר במשפטי החרם להרמב"ן. על כן העלה הרא"ש, שאם בהסכמה האחרונה התירו גם את החרם הראשון, הרי החרם בטל והמכירה מכירה גמורה. אך אם לא נעשתה הסכמה מפורשת להתיר, אין המכירה כלום.

חרם חל אף שלא מדעת

הריב"ש (סימן רמט) נשאל על אודות קהל בורג"ה, שבנו מחדש את בית הכנסת והסכימו לחלק את מקומות הישיבה על פי בוררים, וקיבלו עליהם בהסכמה שלא יערער איש על החלוקה שנכתבה בידי רבי אברהם הסופר. עוד קבעו, שכל מי שיעבור על החלוקה ישלם קנס בכח חרם. לאחר מכן נמצאו חמשה מבני העיר שעשו כנגד ההסכמה, וביקשו הקהל לתובעם

